

TÜRK

2019, Yıl/Year: 7, Sayı/Issue:19, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received:* 09.11.2019

Kabul Tarihi / *Date of Accepted:* 16.12.2019

Sayfa / *Page:*18-35

Research Article / Araştırma Makalesi

Doi: <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK841>

Yazar / *Writer:*

Prof. Dr. Hürriyet Gökdayı

Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü

hgokdayi@mersin.edu.tr

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZLER, BU SÖZLERİ İÇEREN BİR SÖZLÜK İHTİYACI VE HAZIRLAMA YÖNTEMİ

Öz

Bir dilin söz varlığında, sözcükler ve kalıplaşmış dil birimleri bulunmakta, bu birimler içerisinde de atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözler yer almaktadır. Sözcükler, söz varlığının büyük bölümünü oluşturan, bu bütünün en bilinen ve kolayca tanınan birimleridir. Söz varlığındaki bu birimler hakkında yazılış, söyleyiş, köken ve anlam yönlerinden bilgi veren ve kullanımını tanımlayan birçok genel veya özel sözlük bulunmaktadır. Sözcüklerin yanında dildeki kalıplaşmış dil birimlerinin tespit edilmesi, anlamlarının açıklanması, kullanımlarının örneklendirilmesi, hem o dili konuşanlar hem de yabancı dil olarak öğrenenler için bir ihtiyaçtır. Böyle bir ihtiyaç karşılamak için söz varlığında bulunan kalıp birimlere genel sözlüklerde yer verildiği, ayrıca bu birimleri listeleterek açıklayan özel sözlüklerin hazırlandığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi söz varlığında yer alan sözcükler ve kalıp birimlerden atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşikler hakkında epey çalışmanın bulunduğu buna karşın kalıp sözlerle ilgili yeterince araştırmanın yapılmadığı söylenebilir. Bu konudaki eksikliğin giderilmesine yardımcı olmak amacıyla, söz varlığında mevcut olan kalıp sözler de derlenmeli, açıklanmalı ve tanımlanmalıdır. Bu doğrultuda, yazıda, kalıp sözlerin derlenmesi, anlamlandırılması ve kullanımının gösterilmesi üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu hususların kalıp sözlerle ilgili bir sözlüğün

hazırlanmasında nasıl kullanılabileceği gösterilmeye çalışılacaktır. Böyle bir sözlüğün hazırlanması, söz varlığındaki kalıp sözlerin diğer birimler gibi açıklanmasına katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, söz varlığı, kalıp sözler, kalıp sözler sözlüğü, sözlük hazırlama

FORMULAIC EXPRESSIONS IN MODERN TURKISH, NECESSITY OF A FORMULAIC EXPRESSIONS DICTIONARY AND HOW TO MAKE SUCH A DICTIONARY

Abstract

Lexicon of a language consists of individual words and formulaic language units (proverbs, idioms, reduplications, compounds and formulaic expressions). Words form the largest part of the vocabulary and they are the most known and easily recognized units of the lexicon. Many Turkish dictionaries, general or specialized, provide information about spelling, pronunciation, etymology and meaning of words and their usage. Beside dictionaries about words, it is necessary to compile formulaic units in the lexicon of a specific language, to explain their meanings and functions, to exemplify their usage for native speakers and foreigners who learn that language. In order to fulfill that necessity, Turkish general dictionaries include set phrases and special dictionaries provide list of multiword expressions with their meanings. It is easy to find many works about words, proverbs, idioms, compounds and reduplications in Turkish. However, formulaic expressions have not been paid attention they deserve as a unit of the lexicon. In an attempt to fill this gap, Turkish formulaic expressions should be compiled, explained and exemplified for language users. This paper, will deal with the compilation, explanation and exemplification of formulaic expressions in Turkish. It will attempt to show how to use these three types of research results in the preparation of a Turkish formulaic expressions dictionary. It is expected that such a dictionary will contribute to the clarification of formulaic expressions in Turkish lexicon.

Key words: Modern Turkish, lexicon, formulaic expressions, dictionary of formulaic expressions, making dictionary

1.Giriş

Bir dili konuşan kişilerin kendi aralarında anlam aktarmak amacıyla kullandıkları ve kullanabilecekleri bütün birimler, o dilin söz varlığını oluşturmaktadır. Bu birimler, sözcükler ile kalıplaşmış dil birimleri (atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözler) olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Sözcükler, dil konuşurları tarafından kolayca ayırt edilerek anlamlandırılabilen birimlerdir. Bunun yanında, kalıp birimler içinde bulunan atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşiklerin sözcükler kadar olmasa da belirli bir tanınırlığa sahip oldukları söylenebilir. Ancak, günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılan, sözlü iletişimin vazgeçilmez bir kısmını oluşturan ve

kendilerine yazılı dilde de yer bulan kalıp sözler konusunda aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Dil birimleri üzerine yapılan araştırmalarda kalıp sözlerin hem ayrı bir birim olarak algılanmasında hem de ayrıntılı biçimde açıklanmasında bazı sorunlar olduğu söylenebilir.

Kalıp sözlerle ilgili sorunlar dikkate alındığında ilk olarak göze çarpan husus, söz varlığı birimlerini içeren kaynaklar olan sözlüklerin, kalıp sözleri bazen deyim olarak sınıflandırması bazen de bu sözlere hiç yer vermemesidir. Söz gelimi, Türkçe Sözlük (TDK 2011) *lanet olsun* kalıp sözünü deyimler arasında gösterirken, *tövbe tövbe* ya da *hay hay* gibi kalıp sözleri aynı sözün tekrarına dayalı ikileme gibi düşünerek ayrıca açıklamaya gerek duymamıştır. Bu nedenle sözlükte bu sözleri arayan bir kullanıcı, ya tutarsız bir sınıflandırma ile karşılaşacak ya da aradığı sözü bulamayacaktır. Bu konudaki karışıklığın önüne geçmek amacıyla, söz varlığındaki kalıplaşmış birimlerin bir bölümünü oluşturan, günlük dilde çok sık kullanılan, her durumda özgün sözler bulma zorluğundan insanları kurtarıp benzer durumlarda aynı şeyleri söyleme fırsatı vererek onların iletişim kurmasını kolaylaştıran kalıp sözlerin de diğer söz varlığı birimleri gibi ayrı bir başlık altında araştırılması, derlenip açıklanması ve tanıklanması gerekmektedir. Bu gereklilikten hareketle yazıda, kavramsal bir çerçeve çizildikten sonra, söz varlığında kalıp sözlerin yeri, bu sözlerin derlenmesi ve bir kalıp sözler sözlüğü hazırlanması üzerinde durulacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

Türkiye Türkçesi söz varlığında kalıp sözlerin yeri hakkında yapılan bu araştırmanın, kavramsal bir çerçeveye dayanılarak yapıldığı belirtilmelidir. Araştırmanın hedeflerine ulaşarak yararlı olabilmesi, ancak bu çerçevenin çizilmesi ile mümkündür. Kavramsal çerçeve çizilirken ilk önce kullanılan terimler tanımlanıp açıklanacaktır. Bu çerçevede söz varlığı, kalıp sözler, sözlük ve derlem dilbilim terimleri üzerinde durulacak, bu terimlerden hareketle kuramsal bir altyapı ortaya konmaya çalışılacaktır. Burada amaç, yazıda yapılan açıklamalar ile ulaşılan sonuçların uygun bir biçimde değerlendirilebilmesine olanak sağlanmasıdır.

2.1. Söz varlığı

Söz varlığı (lexicon, vocabulary), Korkmaz'a (2003:144) göre "bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı"dır. Bazı araştırmacılar için söz varlığı, bir dilde kullanılan sözlüksel birimlerin oluşturduğu bütündür (Vardar 1988:191; Aksan 2002:13; Aydın 2007:96; Günay 2007:284). Sözlüksel birimler dendiğinde, sözcükler ve kalıplaşmış dil birimleri kastedilmektedir. Bu bütünün en bilinen birimleri, sözcüklerdir. Bir dili konuşanlar, o dildeki sözcükleri kolayca tanıyıp anlamlandırabilmektedir. Söz gelimi, Türkçe konuşan bir kişinin ağzından art arda gelen sesler zinciri biçiminde çıkan *ağaçlarbirdenkurumuş* tümcesinde üç tane sözcük bulunduğunu, bu sözcüklerin *ağaçlar*, *birden* ve *kurumuş* olduklarını, bunların hangi anlamlara geldiklerini ve tümce bağlamındaki anlamlarını Türkçe konuşan kişiler kolayca anlayıp ifade edebilmektedir.

Sözcüklerin yanı sıra iki veya daha fazla sözcükten meydana gelen çok sözcüklü birimler de söz varlığının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu birimlere dikkat çeken Aksan (1996:7), bir dilin söz varlığı deyince "yalnızca o dilin sözcüklerinin değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütün"ün anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Bir başka çalışmasında ise Aksan (2002:13), sözcüklerle birlikte

terimler, yabancı dillerden gelme ögeler, atasözleri, deyimler, kalıp sözler, kalıplaşmış birtakım özdeyişleri de söz varlığına dâhil etmektedir. Karadüz (2009:638) de, söz varlığında sözcüklerle birlikte kalıpların da bulunduğunu belirtmekte, bu bütünü “güçlü ve zengin bir anlam dünyası”nı çağrıştırdığını bildirmektedir. Araştırmacıların işaret ettiği gibi, söz varlığı sadece sözcüklerden değil, birden fazla sözcük içeren, kalıplaşmış halde bulunan, gerçek anlamıyla kullanılan veya değişmece anlam kazanabilen birimleri de içermektedir.

Birimlerden oluşan bir bütün olduğu için, söz varlığının içerdiği ögelerin toplam sayısına da önem verildiği görülmektedir. Doğal dillerin, zaman zaman söz varlığında bulunan birimlerin toplam sayısı yönünden karşılaştırıldıkları, sayıların göreceli olarak yüksekliği veya düşüklüğü nedeniyle söz konusu dillerin *zengin*, *fakir*, *gelişmiş* veya *gelişmemiş* gibi sıfatlarla nitelendirildikleri görülmektedir. Bilimsel dayanağı bulunmayan böyle bir yaklaşımla dillerle ilgili bir yargıda bulunulması, doğru bir yaklaşım değildir. Ancak genel olarak dil hakkında bir fikir edinebilmek amacıyla söz varlığında bulunan birimlerin sayısının hesaplandığına ve belirli bir zamandaki toplam sayının da sözlüklerde belirtildiğine tanık olunmaktadır. Konuyla ilgili en geçerli bilginin, söz varlığındaki bütün birimlere yer vermeye çalışan genel sözlüklerde bulunacağı düşünülebilir.

Bu nedenle, Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan toplam birim sayısını öğrenmek amacıyla genel sözlüklere başvurmak en doğru yol olacaktır. Söz varlığındaki toplam birim sayısını ortaya koyabilmek için, sözlükte bulunan madde başları ve bununla birlikte bazen de madde içlerinin sayısı hesaplanmaktadır. Genel Türkiye Türkçesi sözlükleri bu açıdan ele alındığında, hemen her sözlükte farklı bir sayı ile karşılaşılmaktadır. Söz gelimi, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’ün 2011’de yapılan 11. baskısında madde başı ve madde içitoplam 92.292 söz bulunmaktadır (TDK 2011). Bir başka genel Türkçe sözlük olan Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te ise 61.000 madde başı ve bunlardan türetilen 35.000 deyim yer verildiği belirtilmektedir (Ayverdi 2005). Yine Püsküllüoğlu (2012) tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te 100.000 madde yer almakta, Ötüken Türkçe Sözlük’te (Çağbayır 2007) ise, 168.000 madde başı ve 246.000 sözcük bulunduğu bildirilmektedir. Burada alıntılanan kaynaklardaki sayılar, birbirinden epey farklıdır. Elbette, içinde barındırdığı toplam birim açısından söz varlığının durağan bir hal alması beklenmemelidir, çünkü bireylerin iletişim ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve yeni kavramları gösterebilmek amacıyla dildeki birim sayısının sürekli gelişme gösterdiği bir gerçektir (İmer 2011:233). Buna rağmen, verilen bilgilere bakarak kesin bir sayıya ulaşmak mümkün olmasa da güncel Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış dil birimleri de dâhil 100.000 civarında birim/söz olduğu söylenebilir.

Türkçede bulunan ve sözlüklerde gösterilmeye çalışılan söz varlığı birimlerinin toplam sayıları arasındaki farklılıklar, madde başı olan birimlerin belirlenmesindeki ölçütlerin sözlük hazırlayanlara göre değişmesinden kaynaklanmaktadır. Madde başı olan birimler sözcük veya kalıp birimlerden oluşabilmektedir. Kapsamlı bir biçimde sözlükte yer verebilmek ve kullanıcılara yol göstermek amacıyla, söz varlığını oluşturan sözcük ve kalıp birimlerin madde başı olarak nasıl belirlendiği ile ilgili açıklamaların yapılması gerekmektedir. Sözlüklerin başında madde başlarıyla ilgili açıklamalar yapılsa da bunlar tam olarak birbirleriyle örtüşmemektedir. Bu nedenle, sözlüklerde verilen madde başı ve sözlük birimi sayısı birbirinden farklıdır. Bu durumun bir

nedenin, sözlüklerin hazırlanmasındaki farklı yaklaşımlar olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı sözlük hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

2.2 Sözlük

Hemen herkesin kullandığı bir başvuru kaynağı olan sözlük, “Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin bütün kelime varlığını içine alan kitap” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz 2003:199). Bilimsel bir kitap olarak değerlendirilemeyecek olan sözlük, bir dilin söz varlığındaki birimler ve birimlerin anlamlarıyla ilgili yeterli oranda bilgi, açıklama ve tanıkların bulunduğu bir başvuru eseridir. En çok eğitim-öğretim süreçlerinde sözlüklerden yararlandığını söylemek yanlış olmaz (Eker 2003). Yabancı dil öğrenenler ve ilkökul öğrencileri, öğrendikleri konularla ilgili bilgilerindeki eksiklikleri en kolay sözlükler aracılığıyla giderebilmektedirler. Bu nedenle, yabancı dil öğrenilirken hedef dildeki bir sözcüğün anlamını görmek veya kendi dilinde bilinmeyen/emin olunmayan bir sözcük için akla ilk gelen şey, sözlüğe bakmaktır. Bunların yanında, kendi dilini kurallara uygun kullanmak ve anlatım bozukluğu diye adlandırılan düzensizlik ve kurallara aykırılıklardan arındırılmış bir biçimde konuşup yazmak isteyen kişiler de, sözcükler arasındaki anlamsal farklılıkları görebilmek için sözlüklere başvurmaktadır. Birçok kişinin sözcükler veya kalıp birimlerin anlamları ve/veya kullanımlarıyla ilgili eksikliklerini tamamlayan sözlüklerin pratik kullanıma dayalı değerlerinin yanı sıra, bir toplumun belleği oldukları ve dilin söz varlığında yer alan kavramların anlamsal değerlerini ortaya koydukları da unutulmamalıdır.

Sözlük, bir dilin söz varlığında bulunan birimleri, onların toplam sayısını, söyleyiş ve yazımla ilgili özelliklerini veren bir kitap olmalıdır. Bu amaçla, söz varlığında bulunan birimleri tespit edip onları çoğunlukla madde başı yaparak alfabetik biçimde sıralayıp anlamlandırmakta, birimin kökenini açıklamakta ve kullanımını örneklerle tanıklamaktadır. Sözlükler, art zamanlı veya eş zamanlı bir yaklaşımla hazırlanabilmekte, madde başı olan sözcüklere kök veya gövde/tabana biçimleriyle yer verilebilmektedir. Ancak, Türkçede olduğu gibi eklemeli dillerin sözlüklerinde sözcük sonuna getirilebilecek eklerden kaynaklanan olası değişiklikler de gösterilebilmektedir. Bir sözcüğün eş dizimlilikleri, o sözcüğün içinde bulunduğu kalıplaşmış dil birimleri de ilgili madde altında sıralanabilmektedir. Sözcüklerin değişmece anlamlı kullanımlarına, onlarla karşıt ve/veya eş anlamlı olan diğer birimlere de sözlüklerde yer verilebilmektedir.

Sözlük hazırlayanlar, hem kendi önceliklerini hem de hedefledikleri kullanıcıların ihtiyaçlarını dikkate almaktadır. Bundan dolayı, birçok sözlük türüyle karşılaşmaktadır. Sözlükler ilk olarak genel veya özel diye ikiye ayrılmaktadır. Bir dili konuşan bütün kişilerin kullanabileceği sözlükler genel, belirli bir gruba, meslek veya çalışma alanına yönelik sözlükler ise özel alan sözlüğü olarak sınıflandırılmaktadır. Ayrıca sözlükler, konu ve yöntemleri dikkate alınarak betimlemeli/kuralcı, eş zamanlı/art zamanlı, genel/teknik, genel kullanım/öğrenim amaçlı, tek dilli/iki ya da çok dilli sözlükler olarak alt gruplara ayrılmaktadır (Kocaman 1998). Aksan (2000) da bu ayrımı, alfabetik veya kavramsal, eş adlı, eş anlamlı, karşıt anlamlı, kökenbilimsel, tarihsel, ansiklopedik, örnekli, karşılaştırmalı, lehçeli, tersine, argo, deyimler, atasözleri, terimler, sanatçı ve

metin, yanlış yerleşmiş öge sözlükleri gibi çeşitli sözlük türlerini ekleyerek daha da genişletmektedir.

Genellikle yazılı ve basılı kitap olarak hazırlanan sözlükler, bilgisayar ve yazılım teknolojilerindeki gelişmelerle daha küçük araçlara yüklenebilir, kolayca taşınabilir, paylaşılabilir ve elektronik cihazlarda kullanılabilir hale gelmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, genel ağ üzerinden erişilebilen elektronik sözlükler ve basılı sözlüklerin elektronik biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Böylece, sayfa sayısı yüzlere hatta binlere ulaşabilecek sözlükler, elektronik ortamda herhangi bir sayfa kısıtlaması olmaksızın hazırlanabilecek, belleklerle taşınabilecek, istenirse cep telefonlarına kaydedilebilecek ve bu tür cihazlar üzerinden kullanılabilir. Bu durum, sözlük hazırlayanlar ve kullanıcıların sözlüğe bakışını büyük ölçüde değiştirmiş, sözlükçülerin önündeki birçok engeli ortadan kaldırmıştır.

İşte söz varlığındaki birimleri bir araya getirip onların türü, kökeni, anlamı hakkında bilgi veren ve kullanımlarına tanık getiren eserler olan sözlükler, sadece dildeki sözcüklerle değil, kalıplaşmış dil birimleriyle de ilgilenmeli, onlara da sözcüklere yaklaştığı gibi yaklaşmalıdır. Bu birimler arasında bulunan kalıp sözler, diğer söz varlığı birimlerine göre daha az araştırıldığı için onlara özel bir önem verilmelidir. Bu doğrultuda hazırlanacak bir sözlükte yer alacak birimlerin tespiti için bu sözler hakkında kısaca bilgi verilmesi yararlı olacaktır.

2.3. Kalıp Sözler

Bu yazı, Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan kalıplaşmış dil birimlerinden kalıp sözlerin tespit edilmesi, bu sözleri içeren bir sözlük hazırlama ihtiyacı ve böyle bir sözlüğün nasıl hazırlanabileceği üzerine olduğundan söz konusu birimlerin kısaca tanıtılması gerekmektedir. Kalıp sözler, sözcükler ve diğer kalıplaşmış dil birimleri (atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşikler) ile birlikte söz varlığını oluşturur. Sözlü ve yazılı dilde sıklıkla kullanılan bu birimler, hemen her iletişim durumunda karşımıza çıkabilmektedir. Söz gelimi, sabahleyin gördüğümüz kişilere söyleyebildiğimiz *Günaydın*, yemek yiyenlere *Afiyet olsun*, telefonu açarken *Alo*, yeni ev alana *Hayırlı olsun* sözleri ile bir istifa yazısına başlarken yazılabilen *Görülen lüzum üzerine*, resmi bir yazıyı bitirirken yer verilen *Saygılarımla* ifadeleri birer kalıp sözdür. Bu sözler, “önceden belirli bir biçime girip hafızada öylece saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak, gerekiyorsa bazı ekleme ve/veya çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcükler içeren sözcük öbeği ya da tümceden oluşabilen, belirli durumlarda söylenmesi toplumca benimsenmiş ve görece bir sıklığa sahip sözler olarak iletişimin kurulmasına, devamına veya sonlandırılmasına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir” (Gökdayı 2008:106). Bu ayrıntılı tanım, kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayrılmasına ve bağımsız bir birim olarak anlaşılmasına yardımcı olsa da bu birimleri belirginleştiren yapı, anlam, işlev, bağlam ve sıklık özellikleri üzerinde de kısaca durulmalıdır.

Kalıp sözler yapı açısından incelendiğinde, *kalıplaşmış olmanın* bu birimlerin en belirgin özelliği olduğu görülmektedir. Dil birimlerinin kalıplaşmasından söz edildiğinde, “bir veya birden fazla birimin göreceli bir yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucunda belirli bir biçime bürünüp çoğunlukla öylece kalmasını ve yeni girdiği biçimiyle anlamı pek de dikkate alınmadan uygun bağlamda belli bir işlevi yerine getirmek üzere tekrar tekrar kullanılması” (Gökdayı 2011:25-26)

anlaşılmaktadır. Bu sözlerin bir bölümünün tamamen (*İyi saatte olsunlar, Allah rahmet eylesin*, vb.) bir bölümün de çekirdek kısmının (*Teşekkür ederim, Teşekkür ediyorum, Teşekkür ettim*, vb.) kalıplaştığı görülmektedir. Böylece kalıp sözleri tam ve yarı kalıplaşanlar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu birimler, çoğunlukla bir cümle (*Her işte bir hayır vardır, Bugün git, yarın gel*, vb.) veya öbek yapısına (*Allah aşkına, formalite icabı*, vb.) sahip olsalar da tek sözcükten ibaret olanlarla (*Şerefe, Bravo, Aferin*, vb.) da karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte, Wood (2006) kalıp sözlerin, görece az sayıda sözcük içerdiğini ve genellikle 3-4 sözcükten oluşan kısa birimler olduğunu iddia etmektedir.

Anlamaları yönünden bakıldığında kalıp sözlerin bir kısmının gerçek (*Güleriz ağlanacak halimize, Durakta inecek var*, vb.) bir kısmının da değişmece anlam (*Saatiniz var mı?, Buyurun*, vb.) taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte, kalıp sözlerin kullanımı sırasında onların anlamından ziyade işlevlerinin ön plana çıktığı, bu sözlerin belirli bir anlam içeriğini aktarmaktan çok bir işlevi yerine getirmek amacıyla kullanıldığı iddia edilmektedir (Zijdervald 2010:14). Bu sözlerin bildirdiği anlamın doğruluğu veya gerçekliği aranmamakta, belirli bir bağlamda bir işlevi yerine getirmesi yeterli görülmektedir. Söz gelimi, bir kişiye iş başvurusunun reddedildiğini söyleyen görevli *Üzgünüm* dediğinde bu kalıp söz ne görevlinin üzgün olduğunu bildirmekte ne de başvurusu kabul edilmeyen kişi görevlinin üzgün olup olmadığını sorgulamaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi, kalıp sözler kullanılırken işlev anlamı bastırmaktadır.

İşlevleri açısından değerlendirildiğinde, kalıp sözlerin birçok işlevi yerine getirdiği söylenebilir. Bunlar, dil konuşurlarını her zaman özgün söz bulmaktan kurtarma (*Merhaba, İyi akşamlar*, vb.), başa çıkılması zor durumlarda kişilere söyleyecekleri konusunda yardımcı olma (*Başınız sağ olsun*, vb.), mesajın içeriğinin açıkça iletilmesine yardım ederek yanlış anlaşılmayı azaltma (*Sizi tenzih ederim*, vb.), bireysel ve grup kimliğini belirtme (*Elhamdulillah*, vb.), iletişim sürecini ve biçimini düzenleme (*Sözünüzü kestim*, vb.), anlatımı güçlendirme (*Tabiri caizse*, vb.), zorunlu durumlarda doğru şeyleri söyleme (*Çok yaşa-İyi yaşa*, vb.), anlaşılma süresini kısaltma (*Nevi şahsına münhasır*, vb.), kişilerin ruhsal durumunu, duygularını belirtme (*Güler misin ağlar mısın?*, vb.) ve toplumun kültürünü yansıtmaya (*Nazar değmesin*, vb.) olarak sıralanabilir. Kalıp sözlerin en önemli işlevinin, dil kullanıcılarına iletişim durumuna ve bağlama göre kullanıma hazır ifadeler sunarak dilsel üretim ve anlamlandırma işini kolaylaştırmak olduğunu söylemek mümkündür.

Bağlam da kalıp sözler için önemli bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sözlerin büyük bir kısmı, ancak belirli bir durumda yani dil dışı bağlam izin verirse kullanılabilir. Sözgelimi, *Allah kavuştursun, İyi yolculuklar, Başınız sağ olsun, Doğum günün kutlu olsun*, vb. kalıp sözlerin kullanımı, belirli bir dil dışı bağlamın oluşmasıyla mümkündür. Dil dışı bağlamla ilişkili kalıp sözlerin söylenmesi için mutlaka bir durumun oluşması, bir olayın meydana gelmesi gerekirken, dil içi bağlama dayalı kalıp sözlerin kullanımı için böyle bir zorunluluk bulunmamaktadır. Sözgelimi, *inşallah, Allah korusun, maşallah*, vb. kalıp sözler, konuşmanın akışı içinde daha önce söylenen bir söze, bir düşünceye karşılık olarak, onun devamı niteliğinde veya daha sonra iletilecek olan sözlerden, düşüncelerden önce kullanılabilir. Bu tür kalıp sözlerle, metnin tutarlılığına uygun düşecek şekilde yer verildiği görülmektedir.

Sıklık, kalıp sözlerle ilgili mutlaka olması gereken bir özelliktir. Bir dil biriminin belli bir bütüncedeki kullanım sayısı sıklığı oluşturmaktadır. Kalıp sözlerin sıklık sayılarının göreceli olarak yüksek olması beklenmektedir. Herhangi bir birimin kalıplaşması, zaten o birimin bütün veya çekirdek olarak hep aynı biçimde tekrar tekrar kullanılmasına bağlıdır. Bunun sonucu birimin kullanım sayısı arttıkça kalıplaşması pekişmekte, kalıplaşan bir birimin de kullanımı sıklaşmaktadır. Bu nedenle kalıplaşma ile sıklık arasında doğru orantı olduğu söylenebilir. Yani kullanım sayısı arttıkça, birimin kalıplaşması da pekişmektedir. Sözelimi, bazı kalıp sözler Türkçe Ulusal Derleminde (Aksan vd. 2012) arandığında şu sonuçlarla karşılaşmıştır: *Merhaba* 2394, *İnşallah* 2511, *Teşekkür ederim* 5113, *Afiyet olsun* 267, *Nazar değmesin* 60. Aynı sözler, Herkes İçin Türkçe Derlemde (Sezer ve Sezer 2013) arandığında karşılaşılan sayılar şunlardır: *Merhaba* 16.176, *İnşallah* 14.786, *Teşekkür ederim* 30.005, *Afiyet olsun* 2057, *Nazar değmesin* 321. Belirli bir bütüncede yapılan bu araştırma, kalıp sözlerin kullanım sıklığı konusunda bir fikir vermektedir. Ancak sıklığın göreceli, değişken ve tespit edilmesi güç bir özellik olduğu da göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen, kalıp sözlerin sıklığının bir şekilde belirlenmesinin, onların kalıp söz olmasını sağlayan en önemli özellik olduğu unutulmamalıdır.

Yapı, anlam, işlev, bağlam ve sıklık özelliklerine dayanarak yapılan bu açıklamalarla, kalıp sözlerin hem tanınmasının hem de diğer kalıplaşmış dil birimlerinden (atasözü, deyim, ikileme ve birleşikler) ayrılmasının kolaylaşacağı söylenebilir. Ancak bunun için, söz konusu özelliklerin teker teker yeterli olmadığı, çünkü diğer kalıplaşmış birimlerin de benzer özelliklere sahip olduğu, bu nedenle herhangi bir kalıp birimle karşılaşıncı, onun kalıp söz olup olmadığını belirlemenin sözü edilen özelliklerin hepsinin bir arada düşünülmesiyle mümkün görüldüğü belirtilmelidir. Bunun yanında diğer kalıplaşmış dil birimleri gibi, kalıp sözler de sözlü ve yazılı dille iletişim kurarken kullanmaları için dil kullanıcılarına hazır kalıplar sundukları için bu birimlere en azından sözcükler ve öteki kalıp birimler kadar önem verilmelidir. Bu doğrultuda söz varlığında yer alan kalıp sözler tespit edilip açıklanmadan ve kullanımları örneklendirilmeden, Türkiye Türkçesinin söz varlığı çalışmaları eksik kalacaktır. Söz varlığındaki kalıp sözlerin derlenmesi, derlem dilbilim çerçevesinde yapılmalıdır.

2.4. Derlem dilbilim

Derlem veya bütüncü (corpus), “kabaca metinler bütünü” anlamında kullanılmaktadır (Tahiroğlu 2010:187). Bu bütün, büyük ve önceden belirlenmiş ölçütlere göre oluşturulan metinler içermektedir (Biber vd. 2000: 12). Derlemin en önemli özelliği, bilgisayar tarafından okunabilir olmasıdır. Bilgisayarlarca okunamayan bir bütün, derlem olarak değerlendirilmemektedir (Tahiroğlu 2010:187). Söz varlığı araştırmalarında bilgisayarların kullanılması, son yıllarda sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bilgisayar ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, dil çalışmalarını da etkilemiş, bilgisayar uygulamaları ve dilbilimin bir arada olduğu bir çalışma alanı olarak bilgisayarlı dilbilim ortaya çıkmıştır (Tahiroğlu 2006). Bu tür araştırmalarda, belirli bir amaç doğrultusunda oluşturulan bir derlem aracılığıyla yine belirli bir amaca yönelik veri seçimi yapılarak seçilen veri üzerinde çalışılmaktadır. Belirli bir amaç için oluşturulmuş, nitelikli ve kapsamlı bir derlem, araştırmacılara nesnel ve bilimsel veriler üzerinde çalışma olanağı vermektedir. Böylece, bireysel ve öznel yorumlardan uzak, ulaşılabilir veriye dayalı, nesnel gözlemleri yansıtabilen, kontrol edilebilir çalışmalar yapılabilmektedir.

Sözlü ve yazılı dil için derlem hazırlanması ve söz varlığı araştırmalarında kullanılması, Türkiye Türkçesi araştırmacılarının önceliklerden birisi haline gelmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan bazı derlemlerden kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Bunlardan birisi olan Türkçe Ulusal Derlemi (TUD), elli milyon sözcükten oluşan, 24 yıllık (1990-2013) bir dönemi kapsayan, genel amaçlı bir derlemdir (Aksan vd. 2012). Elektronik ortamda ulaşılabilen TUD, çeşitli kısıtlamalar getirilerek dille ilgili birçok alanda nesnel veriye dayalı araştırma yapma imkânı sağlamaktadır (<https://v3.tnc.org.tr/>). İkinci olarak Herkes İçin Türkçe Derlem (TS), 1.329.708.730 birim içeren, genel amaçlı ve elektronik ortamda kullanılabilen bir derlemdir (Sezer ve Sezer 2013). Geniş kapsamlı bir derlem olan Herkes İçin Türkçe Derlem, araştırmacılar için söz varlığında bulunan birimlerle ilgili ayrıntılı arama yapma olanağı sağlamaktadır ([TS Corpus - https://ts.corpus.com/](https://ts.corpus.com/)). Ayrıca ODTÜ Derlem Çalışma Grubu, halen devam eden çalışmalarının yanında 1990 sonrası yazılı metinlerden derlenen iki milyon sözcükten oluşan bir Türkçe Derlem (yazı dili üzerine) (<https://ii.metu.edu.tr/tr/odtu-derlem>) ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yapılmış ve radyo arşivinden seçilmiş kayıtlar içeren Sözlü Türkçe Derlemi (STD) (<https://std.metu.edu.tr/>) olmak üzere iki derlem hazırlamış ve kullanıma sunmuştur. Kullanılabilir durumda olan bu derlemlerin yanında, Türkiye Türkçesiyle ilgili başka derlem çalışmaları da sürdürölmektedir.¹ Türkiye Türkçesiyle ilgili olarak hazırlanan bu tür derlemler, kalıp sözler üzerine yapılan araştırmalarda öncelikli olarak başvurulması gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Kalıp sözlerin en önemli belirleyici özelliklerinden birisi olan sıklık sayılarının ve bağlamın tespiti, söz konusu derlemlerle büyük ölçüde kolaylaşmakta, nesnel ve kontrol edilebilir veriler üzerinden tartışma yapmak mümkün hale gelmektedir. Nitekim bu yazıda daha önce kalıp sözlerin özelliklerinden sıklık hakkında bilgi verilirken eklenen kalıp söz sayıları, Türkçe Ulusal Derlemi ve Herkes İçin Türkçe Derlemden alınmıştır. Bu sayılar, diğer ölçütlerle birlikte, belirli birimlerin kalıp söz olup olmadıklarını belirlemek amacıyla kullanılmaktadır.

Bu yazıda kullanılan söz varlığı, sözlük, kalıp sözler ve derlem dilbilim hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Türkiye Türkçesi söz varlığındaki kalıp sözler üzerine hazırlanan bu yazının şöyle bir kavramsal çerçeve üzerine oturtulacağı söylenebilir: Söz varlığı, bir dildeki sözcükler ve kalıplaşmış dil birimlerinden oluşmaktadır. Sözlükler, dilin söz varlığındaki birimlerin hepsini veya bir bölümünü bir araya getiren, onları anlamlandırıp gerekirse başka bilgilerle birlikte tanımlayan eserlerdir. Dilin söz varlığındaki kalıplaşmış birimler arasında, kalıp sözler de yer almaktadır. Söz varlığındaki diğer birimler gibi kalıp sözlerin de derlenmesine, anlamlarının açıklanmasına ve kullanımlarının örneklendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaç aslında, dil kullanıcılarındır. Söz konusu ihtiyacı gidermek için, Türkiye Türkçesi söz varlığındaki kalıp sözlerin tespit edilerek anlamlandırılması ve tanımlanması gerekmektedir. Bu amaçla, halen kullanılabilen derlemlerden yararlanılmalı, ortaya çıkan veri ile bir sözlük hazırlanarak Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki kalıp sözler daha belirgin bir biçimde ortaya konmalıdır.

3. Söz Varlığında Kalıp Sözlerin Yeri

Türkiye Türkçesi söz varlığında kalıp sözlerin yeri hakkında bir fikir edinebilmek amacıyla öncelikle diğer kalıplaşmış dil birimlerinin (atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşikler)

¹ Halen sürdürölen derlem çalışmalarına Türkçenin Tarihsel Derlemi, Türkiye Türkçesinin Yazın Dili Derlemi gibi örnekler verilebilir (<http://ozkanbulent.com/etiket/turkce-derlem/>).

sayılarıyla ilgili bilgilere yer vermek ve kalıp birimlerin bu bütün içindeki yerini anlayabilmek için sayılar üzerinde durmak gerekmektedir. Araştırmacılar, kalıp sözlerin de içinde yer aldığı kalıplaşmış dil birimleri yönünden Türkçenin zengin bir dil olduğunu iddia etmekte ve bu iddiayı sayısal verilerle desteklemeye çalışmaktadır. İlk olarak atasözleri ele alındığında, söz varlığında Aksoy (1988) 2667, Yurtbaşı (1994) 10.000, Püsküllüoğlu (1995) 2000, TDK (2009) 2396 ve Parlatır (2010) 5076 atasözü bulunduğunu bildirmektedir. Deyimler söz konusu olduğunda bu sayıların arttığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi söz varlığında Aksoy (1988)6310, Püsküllüoğlu (1995) 12.000, Yurtbaşı (1996) 25.000, Sözer (2000) 10.000, Sinan (2001) 17.137, TDK (2006) 11.209, Parlatır (2010) 10.349 deyim tespit etmiştir. Atasözleri ve deyimlere gösterilen ilginin diğer kalıp birimlere de gösterildiğini söylemek pek doğru olmaz. İkilemelerle ilgili olarak Hatipoğlu (1981) 2006 ikileme sıralamış, Akyalçın (2007) da 7000 civarında kalıcı ikileme bulunduğunu bildirmiştir. Bunun yanında, Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan ve /m/ ünsüzüyle başlamayan 100.000 civarında sözcük en azından /m/ ön sesiyle ikileme yapılabilmektedir. Alanyazında birleşiklerin sayısı ile ilgili bir tespitte rastlanmamıştır. Kalıp sözlerle ilgili olarak Gökdayı (2011) Türkçede 1200 dolayında kalıp söz bulunduğundan söz etmektedir.

Birbirinden epey farklı olsa da verilen bu sayılara bakarak Türkiye Türkçesi söz varlığının bir bölümünün kesinlikle kalıplaşmış dil birimlerinden oluştuğunu söylemek gerekmektedir. Bazı araştırmacılar, bu sayılardan hareket ederek Türkçe sözlü ve yazılı iletişim durumlarında kalıp ifadelerin özellikle tercih edildiğini, bu ifadelerin iletişimi kolaylaştırdığını ve Türk kültürünün dünyayı algılayış biçimini, insan ilişkilerini belirginleştirdiğini düşünmektedir (Aksan 1996; Toklu 2003). Bundan dolayı, söz varlığının tespit edilmesi ve ortaya konması amacıyla yapılacak çalışmalarda kalıplaşmış dil birimlerinin de göz önünde bulundurulması zorunluluğu doğmaktadır.

4. Kalıp Sözlerin Derlenmesi

Kalıp sözlerin Türkiye Türkçesi söz varlığının bir parçası olması, söz varlığının tespiti sırasında onların da göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu amaçla, kalıp sözlerin öncelikle derlenmesi, yani söz varlığında bulunan kalıp sözlerin belirlenip diğer kalıp birimlerden ayrılarak bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yapılacak ilk iş, kalıp sözleri diğer kalıp birimlerden ayıracak ölçütlerin belirlenmesi ve bu ölçütlere dayanılarak yapılan derlemenin doğru sonuçlara ulaştırılmasının gösterilmesi olacaktır.

Kalıp sözlerin atasözü, deyim, ikileme ve birleşiklerden ayrılabilmesi için yapı, işlev, anlam, bağlam ve sıklık ölçütleri kullanılabilir. Herhangi bir dil birimini betimlemek isterken yapılacak ilk iş, o birimin yapısını ortaya koymak olmalıdır. Kalıp sözleri de içine alan kalıplaşmış birimlerin yapısı söz konusu olduğunda en azından beş niteliğin araştırılması gerektiği belirtilmiş ve bu nitelikler, birimlerin tanınması, kalıplaşma derecesi, değişkenlik, çok sözcüklülük ve türetimsellik veya dönüşümlülük olarak sıralanmıştır (Cermak 2001:3-4). Bu düşünceden yola çıkarak genelde kalıplaşmış dil birimlerinin ve özelde de kalıp sözlerin yapısal özellikleri, (1) kalıplaşma derecesi, (2) tek sözcük, öbek veya cümle dizilişi gösterme, (3) az sayıda sözcükten oluşma ve (5) öteki kalıplaşmış birimlerden dönüşebilme şeklinde sıralanabilir. Anlam yönünden bakıldığında, kalıp birimlerin gerçek veya değişmece anlamlı olup olmadıkları ve kavramsal kümelenmeler belirtilmelidir. Anlamdan sonra kalıp birimlerin yerine getirdikleri işlevler sıralanmalıdır. İşlevin

ardından bağlam ölçütü ele alınmalı ve son olarak da sıklıktan söz edilmelidir. Bu özellikler, kalıp sözleri atasözü, deyim, ikileme ve birleşiklerden ayırt etme ölçütleri olarak belirlenebilir. Bu ölçütler de aşağıda bulunan tablodaki gibi düzenlenebilir.

	Atasözleri	Deyimler	İkilemeler	Birleşikler	Kalıp Sözler
Yapı	Tam kalıplaşma, cümle halinde, değişken sözcük sayısı, deyimlere dönüşebilme	Tam veya yarı kalıplaşma, cümle veya öbek halinde, en az iki sözcük, ikileme ve birleşiklerden dönüşebilme	Tam veya yarı kalıplaşma, çok sözcüklü sözlükbirim halinde, en az iki sözcük	Yarı kalıplaşma, çok sözcüklü sözlükbirim halinde, en az iki sözcük	Tam veya yarı kalıplaşma, tek sözcük, öbek veya cümle halinde, en az bir sözcük, deyim, ikileme ve birleşiklerden dönüşebilme
Anlam	Gerçek veya değişmece anlam	Değişmece anlam	Gerçek veya değişmece anlam	Gerçek veya değişmece anlam	Gerçek veya değişmece anlam, ancak amaç anlamın aktarımı değil
İşlev	Genel kuralları; doğa olayları ve sosyal olayların nasıl gerçekleştiğini; bazı gerçekleri ve bilgece düşünceleri; töre, gelenek ve kimi inanışları bildirme	Az sayıda sözcükle kapsamlı anlam içeriğini ifade etme, iletişim sürecini ve iletilmek istenen anlamı ilgi çekici hale getirme	Anlatımı kuvvetlendirme ve anlam içeriğini etkili biçimde iletme	Tek sözcükle gösterilemeyen kavramları gösterme	İyi veya kötü dilek bildirme; iletişim sürecini düzenleme; duygusal tepkileri dile getirme; toplumun inançlarını ve kültürel ayrıntıları gösterme; vb.
Bağlam	Dil dışı veya dil içi bağlam duyarlı	Dil dışı veya dil içi bağlam duyarlı	Dil dışı veya dil içi bağlam duyarlı	Dil dışı veya dil içi bağlam duyarlı	Bazıları kesinlikle dil dışı bağlama bağlı, bazıları da dil içi bağlam duyarlı, çoğunlukla bağlam tarafından sınırlandırılır ve yönlendirilir
Sıklık	Gerekli değil	Gerekli	Gerekli değil	Gerekli değil	Gerekli ve ayırt edici

Tablo 1. Kalıplaşmış Dil Birimlerinin Nitelikleri

Tabloda da görülebileceği gibi herhangi bir kalıp birimin türünü belirlemek için yapı, anlam, biçim, işlev, dizim ve sıklık ölçütlerinin birlikte kullanılması araştırmacıların ve dil kullanıcılarının işini kolaylaştırabilir. Sözelimi, *Akıl yaşta değil baştadır* sözünün bir atasözü kabul edilmesi, bu sözün tam kalıplaşmış bir cümle yapısında olmasına, gerçek anlamıyla kullanılmasına, işlevi yönünden bir gerçeği ve bilgece bir düşüncüyü bildirmesine, söylenmesi için dil dışı bir bağlam gerektirmesine ve böylece öğrenilip aynı biçimde tekrar tekrar kullanılmasına dayandırılabilir. Benzer bir biçimde *ayaklı kütüphane* kalıp birimi, yarı kalıplaşmış bir öbek yapısında olduğu, gerçek anlamından uzaklaşıp değişmece anlamıyla ve bir kavramı gösterme ya da nitelermeyi kuvvetlendirmek amacıyla kullanıldığı, kalıp olarak öğrenilip çekirdek kısmı aynı kalacak biçimde cümle kuruluşunda yer aldığı için deyim olarak kabul edilmektedir.

Bunun yanında, deyimler arasında gösterilen *ufak tefek* (Aksoy 1988:1083; Parlatur 2010:855) kalıp biriminin önerilen ölçütlere göre değerlendirildiğinde deyim olmadığı görülebilecektir. *Ufak tefek*, ilki anlamlı ikincisi anlamsız ama ses yönünden birincisine benzeyen iki sözcüğün bir araya getirilmesiyle oluşmuş bir ikilemedir. Yarı kalıplaşmış ve iki sözcükten oluşan çok sözcüklü bir sözlükbirim yapısında, gerçek anlamlı, fiziksel görünüşün nitelenmesi amacıyla kullanılabilen bir ikilemedir. Gerçek anlamıyla kullanıldığında deyimler arasına

alınmamalı, ikilemeler içinde gösterilmelidir. Yine deyim olduğu belirtilen *el yazısı* (Aksoy 1988:765) kalıp birimi, yarı kalıplaşmış bir öbek olarak tek sözcükle gösterilemeyen bir kavramı göstermek amacıyla ve gerçek anlamıyla kullanıldığından deyimlere değil birleşikler kümesine dâhil edilmelidir. Görüldüğü gibi kalıp birimlerle ilgili yapı, anlam, işlev, bağlam ve sıklık ölçütlerinin birlikte, kalıp birimlerin türlerinin yanlış sınıflandırılmasını asgari düzeye indirecek biçimde kullanılabilir.

Bu husus, kalıp birimler arasında yer alan kalıp sözler için de geçerli olmalıdır. Söz gelimi, *aşk olsun* kalıp biriminin türü belirlenirken de aynı yol izlendiğinde, yarı kalıplaşmış bir birleşik yapısında görüldüğü, bir davranışın beğenildiğini belirtmek veya beğenilmeyen bir davranış karşısında kınamak ya da sitem etmek amacıyla kullanıldığı, gerçek veya değişmece anlamı düşünülmediği, kullanımı dil dışı bağlama dayandığı ve sıklık sayısı (TUD 153, TS 405, Google 56.500) nedenleriyle kalıp söz olduğu söylenebilir. *Aşk olsun* TDK (2011:177) tarafından deyimler arasında gösterilse de, yukarıda sıralanan nitelikleri dikkate alındığında bu söze kalıp söz denmesinin daha uygun olacağı söylenebilir. Benzer bir durum, *hodri meydan* kalıp birimi düşünüldüğünde de ortaya çıkmaktadır. Bu söz, tam kalıplaşmış iki sözcüklü bir sözlükbirim yapısında olduğu, herhangi bir konuda kişinin rakiplerine meydan okumak amacıyla kullanılabilirdiği, anlamından ziyade işlevi ön plana çıktığı, dil dışı bağlama dayandığı ve sıklık sayısından (TUD 77, TS 373, Google 87.600) dolayı kalıp sözler arasına alınabilir. Bazı kaynaklar, *hodri meydan* sözünü deyimler arasında göstermiştir (Aksoy 1988:859; TDK 2011:1107; Parlatur 2010:471). Deyim olmanın en önemli şartı olan değişmece anlam *hodri meydan* sözünde tam olarak algılanmayıp meydan okuma amacıyla kullanıldığı için deyim değil kalıp söz olarak sınıflandırılmalıdır.

Diğer kalıplaşmış dil birimleriyle karşılaştırılarak belirlenen nitelikler, kalıp sözlerin söz varlığında tespit edilmesine yardımcı olabilecektir. Bu amaçla geliştirilebilecek bir bilgisayar yazılımı ile Türkiye Türkçesinin sözlü ve yazılı dil ürünlerini içeren mevcut veya oluşturulacak geniş kapsamlı bir derlem ile kalıp sözlerin belirlenmesi, bunların açıklanması ve kullanımlarının örneklendirilmesi mümkün olabilecektir.

5. Kalıp Sözler Sözlüğü

Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan kalıp sözlerin derlenmesinin ve diğer kalıp birimlerden farklı olduklarının gösterilmesinin ardından elde edilen veri ile bir kalıp sözler sözlüğü hazırlanmalıdır. Böyle bir sözlük, söz varlığının belirli bir bölümünü içeren özel bir sözlük sınıfına girecektir. Bu tür bir sözlük ile söz varlığındaki kalıp sözlerin ortaya konması ve bir arada gösterilmesi mümkün olacaktır.

Kalıp sözler sözlüğü de sözlük hazırlama yöntem ve tekniklerine bağlı kalmalıdır. Tabii ki bir sözlükteki en önemli husus madde başlarının seçimi ve açıklanma biçimidir. Kalıp sözler üzerine hazırlanacak bir sözlükte, madde başları alfabetik sıraya göre oluşturulabilir. Bu yöntemde, kalıp sözler alfabetik olarak sıralanmalı, ardından kalıp sözün kökeni, yapısı, biçimi, anlamı, işlevi ve sıklık sayısı hakkında bilgi verilmelidir. Kalıp sözlerin kökeniyle ilgili bilgiler gereksiz gibi görülebilir, ancak bazı sözler tamamen yabancı dillerden alınmış olabilir veya içinde yabancı dil öğeleri bulundurabilir. Kalıp sözün yapısıyla ilgili olarak kalıplaşma derecesi; sözcük sayısı; tek

sözcük, öbek veya cümle halinde olması ve dönüştüğü başka bir kalıp birim türü varsa belirtilmelidir. Biçimsel olarak özellikle yarı kalıplaşmış kalıp sözlerdeki olası biçimlenmeler yani sözcüklerin önüne veya sonuna eklenebilecek biçimbirimlerden kaynaklanan değişiklikler gösterilmelidir. Kalıp sözler çoğunlukla anlamsal bir içeriği aktarmaktan ziyade bir işlevi yerine getirmek amacıyla kullanıldığından kalıp sözün anlamı yerine işlevinin açıklanması daha yararlı bir yaklaşım olacaktır. Bundan sonra kalıp sözün derlendiği derlemdeki sıklık sayısı verilmelidir. En sonunda da kalıp sözün kullanımı bir veya birden fazla örnekle tanıklanmalıdır.

Bu bölümde belirtilen hususlar çerçevesinde kalıp sözlerle ilgili bir sözlükte bulunması beklenen bazı madde başlarının gösterilmesi yararlı olacaktır. Bu amaçla tek sözcük, öbek ve cümle halinde olan kalıp sözlerden birer örnek üzerinde durulacaktır. Gökdayı (2011) tarafından kalıp söz olduğu belirtilen kalıp birimlerden tek sözcük olarak “**Aferin**”, öbek yapısındaki “**Görülen lüzum üzerine**” ve cümle yapısındaki “**Müşteri velinimetimizdir**” sözlerine madde başı olarak Kalıp Sözler Sözlüğünde nasıl yer verilebileceği gösterilecektir.

Aferin (*Far. āferīn*) Herhangi bir işi yaparken başarılı olan bireyleri övme, takdir etme, beğenmeyi ifade etme amacıyla söylenebilecek bir söz.*Krş. Bravo*

Tek sözcüklü sözlükbirim, yarı kalıplaşmış (Aferin, aferin sana, aferin size, aferin onlara, vb.), TUD 741, TS 863, Google 31.374²

1. Öğretmen: Efendim çocuğum, duyamadım.

Biri: Çok haklısınız diyorum hocam. Bizler atalarımıza layık olmalıyız diyorum hocam.

Öğretmen: Tabi çocuğum, tabi, **aferin. Aferin çocuğum.** Evet... 412 Yavuz.

Yavuz: Özür dilerim hocam, hazır değilim.

Öğretmen: Hatalı bir hareketin içine giriyorsun çocuğum. Gel tahtaya çocuğum. (Yavuz üzüntülü rolü yaparak kalkar) (TUD, W-SA14B1A-1586-340)³

2. Karşısındaki bu saf, temiz adamla, biraz daha sohbet etmek istiyordu, belli. "Gelmedi işte hâkim bey." Hâkim gülümsedi, sevecen bir sıcaklıkla. Sonra da: "**Aferin sana** ihtiyar!" dedi. Şaşırıp kaldı. Acaba alay mı ediyordu, yoksa gerçekten övgü sözleri miydi bunlar, anlayamadı. (TUD, W-UA16B4A-0320-232)

3. Daha düne kadar AB Komisyonu'nun bardağın boş yarısını gösterip Türkiye müzakere günü alamaz demesine belden aşağı yorumlar yazanlar, aynı komisyon bardağın dolu yarısını gösterip de "**aferin Türklere** çok iş başardılar" dediğinde havalara uçarlar. (TS Corpus v2: aferin/28)

4. 30 Ağustos 2001, Perşembe - 21:09

Sonuçlar belli oldu.

İstanbul Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü'nü kazandım.

² Bu sayılar, ilgili kalıp sözün TUD ve TS derlemleri ile Google arama motorunda aranmasıyla bulunan sayılardır. Google'daki arama sonuçları, sadece bir fikir vermesi amacıyla eklenmiştir. Derlemlerde yapılan aramanın toplam sonucu ve Google'da ise tekrarların önlenmesi amacıyla arama sonucunda "Haberler" altında ortaya çıkan sayı verilmiştir.

³ Derlemlerden alınan örnekler için künye bilgileri ve Google'dan alınan örnekler için web sayfası bilgileri eklenmiştir.

Haber vermek istedim.

01 Eylül 2001, Cumartesi - 05:05

Profesör, **aferin sana**.

Bak gerçekten gurur duydum.

Derslerinde ve üniversite hayatında başarılar! (TS Corpus v2:aferin/78)

5. **Aferin gençler** Trabzon'un en çok ilgi gören yerlerinden olan Ganita'da bir saatte 13 büyük poşet çöp topladılar. (Google, <https://www.61saat.com/bolgesel/aferin-gencler-h578036.html>, 18 Eylül 2018 Salı)

6. Afrin...**Aferin**...Askere **aferin**...Siyasilere de **aferin**...'Hepsi bu kadar' diyelim geliyor...Kısa, en kısa, çok kısa, süper kısa makale... (Google, <https://www.milligazete.com.tr/makale/1491744/resat-nuri-erol/afrin-aferin-askere-de-siyasilere-de-aferin>, 25 Ocak 2018)

Görülen lüzum üzerine. Kişilerin veya kurumların nedenini açıklamak istemedikleri veya açıklayamadıkları eylemlerine gösterdikleri gerekçeyi belirtmek amacıyla kullanılacak bir söz.

Üç sözcüklü öbek, yarı kalıplaşmış (gördüğüm lüzum üzerine, gördüğümüz lüzum üzerine, görülen lüzum üzere, gördüğüm lüzum üzere, vb.), TUD 7, TS 59, Google 2670

1. Sorgu yargıcu yazıcı ere sinirli sinirli: Oku baştan yazdıklarını -dedi- yazı okunduktan sonra: Satır başı: yap! Yaz: **Görülen lüzum üzerine** sanıktan soruldu: Aile, milliyet ve din mefhumları hakkında düşüncen nedir? Bilimsel olarak sorduğunuz bu mefhumlar hakkında klâsik sözlüklerde, ansiklopedilerde yer alanları aynen kabul ediyorum.(TUD, W-FI39C3A-2958-181)

2. Cumhuriyet Başsavcısı Rifat Alabay, Yargıtay ikinci başkanlarından Haydar Yücekök, üye Kâmil Coşkunoglu, üye Melahat Ruacan, üye Faik Uras, üye İlhan Dizdaroglu, "**görülen lüzum üzerine**" bir günde emekliye sevk ediliverdi...Ve sokaklar ise hiç susmuyordu...(TUD, W-QE39C4A-0060-65)

3. Merkez Hakem Komitesi Başkanı Sabri Çelik, eski hakemler Muhittin Boşat ve Ali Aydın, Futbol Federasyonu'na istifa dilekçelerini gönderdiler. Üçlü, istifalarıyla ilgili açıklama yapmaktan kaçınırken, "**Gördüğümüz lüzum üzerine**" ifadesini kullandılar.(TUD, W-VI31D1B-2335-254)

4. "Beyaz Eldiven" göndererek ödüllendirmişti. Bu olaydan sonra Amcam Hamdi Öner, "Beyaz Eldivenli Hâkim" olarak anılmaya başlandı. Ne var ki, emekliliğine daha sekiz yıl varken, "**görülen lüzum üzere**" emekli edildi! (TUD, W-PE09C1A-1528-312)

5. Bu arada, Sağlık Bakanlığı Biyoeşdeğerlik Komisyonu üyelerinin, bazı ilaçlara kopya biyoeşdeğerlik raporları verildiği iddiaları üzerine istifasından sonra şimdi de Etik Kurul'un 9 üyesi **görülen lüzum üzerine** istifa etti. (TS Corpus v2: görülen lüzum üzerine/50)

6. Kilis Valisi Güner Özmen, görevden uzaklaştırıldı. Özmen, İçişleri Bakanı Sadettin Tantan'ın onayıyla **görülen lüzum üzerine** görevinden uzaklaştırıldı. (TS Corpus v2: görülen lüzum üzerine/43)

7. “Düzenleme Kurulu tarafından kabul edilen bir bildiriye, program yayınlandıktan sonra neden değiştirdiler, bilmiyorum. Bilim dünyasında böyle bir davranış olmaz. **Görülen lüzum üzerine** diyorlar; nedir bu lüzum; açıklasınlar. Konuyla ilgili üniversiteden açıklama bekliyorum” (Google, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/09/21/akademisyen-gorulen-luzum-uzerine-sempozyumdan-cikarildi>, 21 Eylül 2019)

8. TRT Genel Müdürü Şenol Göka istifa etti. Göka'nın dilekçesinde, '**gördüğüm lüzum üzerine** istifa ediyorum' yazdığı öğrenildi. (Google, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ankarada-son-dakika-gelismesi-trt-genel-muduru-istifa-etti-40456053>, 12.05.2017)

Müşteri velinimetimizdir. Geçimini ve kazancını müşteri sayesinde sağladığını, iş yerinin kâr etmesi ve devamının müşteriye bağlı olduğunu bilerek onlara saygı ve şükranlarını sunmak isteyen kişinin daha çok da ticaretle uğraşanların müşteriye bakış açılarını belirtmek istediklerinde söyleyebilecekleri bir söz.

İki sözcüklü cümle, tam kalıplaşmış, TUD 8, TS 9, Google 308

1. Türk ticaret yaşamında "**müşteri velinimetimizdir**" deyimini boşuna söylenmemiştir. Gerçekten bir işletme varlığını tüketicilere borçludur. Ürettiği mal ve hizmetleri tüketiciye sunar ve onların satın almalarını bekler. (TUD, W-EF10A3A-1840-1141)

2. Bizim kültürümüzdeki, kökleri ahilik geleneğine kadar uzanan, "**müşteri velinimetimizdir**" anlayışı günümüzün en geçerli anlayışıdır. (TUD, W-WI45F1D-4721-1006)

3. Taşra bakkallarında, kenar mahalle bakkallarında (zinhar süpermarketlerde değil) görmüşsündür, bir çerçevede yazar: "**Müşteri Velinimetimizdir**". (TUD, W-LI22C4A-0741-250,6)

4. İstanbul'un işgalinde nice zorluk çekse de yılmamış, çeşnisiyle, hizmetiyle ün yapmış. Beyoğlu ve Sirkeci'de şube açarak, **Müşteri velinimetimizdir** şiarını benimsemiş. Şimdi sadece Kadıköy'deler, başka yerde şubeleri yok. (TS Corpus v2: Müşteri velinimetimizdir /5)

5. Zayıf, hasta, derbeder kılıklı, müflis adamla, şişman, yanaklarından kan damlayan, takım elbisesi İngiliz kumaşından, elinde banknotlar sallayan zengin adamı resmeden, Veresiye satan / Peşin satan yazılı tablolar çoktur görünmüyor ama **Müşteri velinimetimizdir** levhaları eski - yeni pek çok işyerinde, mağazada duruyor hâlâ. (TS Corpus v2: Müşteri velinimetimizdir/15)

6. Eskiden sıklıkla özellikle lokanta, restoran bilhassa esnaf lokantalarında yer alan bazı tabelaları hatırlar mısınız? "**Müşteri velinimetimizdir**" veya "Müşteri daima haklıdır" gibi cümlelerin yer aldığı, müşteri memnun değilse bizimde bir yerlerde yanlış yaptığımızı kabul ettiğimiz düşünceleriyle yazılmış bu tabelalar aslında müşteri deneyiminin mikro işletmelerde dâhil tüm ticari faaliyetlerde ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. (Google, <https://www.ccr.group/gecmisten-gelecege-musteri-deneyimi/>)

7. Bizim kültürümüzde var olan "**müşteri velinimetimizdir**" anlayışı günümüzde de geçerli olmalıdır. Geleneksel esnaf kültüründe yer alan müşteriye ağırlama, müşteriye hizmet etme ve müşteriye en üst düzeyde memnun etmeye çalışma, en çağdaş şekli ile uygulanmaya devam edilmelidir. (Google, <http://www.tpf.com.tr/musteri-odakli-gelisim/>)

8. Çok değil çeyrek asır öncesine dek tanım şuydu; **Müşteri velinimetimizdir.** Nimeti veren, nimetin sahibi, nimeti tedarik eden anlamı taşır. Nimet mi? İyilik, lütuf, ihsan, yaşamak için gereken, yiyecek, içecek, kısaca; her türlü imkân... (Google, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/oguz/2013/07/28/velinimet>, 28 Temmuz 2013)

Buradaki örneklerde her bir kalıp sözün kullanım amacı bağlamla ilişkilendirilerek belirtilmiş ve karşılaştırılabilecek başka bir söz varsa *krş.* kısaltmasından sonra verilmiştir. Bundan sonra, kalıp sözün yapısı ve kalıplaşma derecesi bildirilmiş, yarı kalıplaşmış birimlerin olası biçimlenmeleri sıralanmış, genel bir bilgi vermesi amacıyla Türkçe Ulusal Derlemde, Herkes İçin Türkçe Derlemde ve genel ağdaki Google arama motorunda yapılan arama sonuçları sayı olarak verilmiş ve bu aramalardan örnekler eklenmiştir. Böylece farklı yapılara sahip kalıp sözlerin, bu birimler için hazırlanacak bir sözlükte nasıl açıklanabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Burada seçilen kalıp sözlerin kullanımını göstermek amacıyla eklenen altı tanık, sayfa sayısını ve maliyeti artıracığından basılı bir sözlük için çok fazla olsa da elektronik ortamda hazırlanacak bir sözlük için bu hususlar sorun olmayacaktır. Bu nedenle, kalıp sözlerle ilgili bir sözlüğün elektronik olarak hazırlanması daha kolay ve kullanışlı olabilecektir.

6. Sonuç

Kalıp sözler, Türkiye Türkçesi söz varlığının bir parçasını oluşturmaktadır. Hâlihazırdaki kaynaklara göre sayıları az olsa da, işlevleri ve kullanım sıklıkları nedeniyle bu sözlerin de diğer kalıp birimler gibi derlenmesi gerekmektedir. Kalıp sözleri diğer kalıp birimlerden ayırabilmek amacıyla yapı, anlam, işlev, bağlam ve sıklık ölçütleri kullanılabilir. Bu ölçütlerden yararlanılarak yapılacak derleme sonucu ortaya çıkacak verinin Türkçe konuşan, yazan ve yabancı dil olarak öğrenen kişilerin kullanımına sunulması gerekmektedir. Dil kullanıcılarının en kolay yararlanabileceği biçim, bu sözleri içeren bir sözlüğün hazırlanmasıdır. Tabii ki bu sözlük, belirlenen bir derlemde kalıp sözlerin sıklığını bildirmesi ve tanıkların sayısı yönünden diğer alan sözlüklerinden biraz farklı olmalıdır. Kullanılacak veri ve tanıqlama açısından kalıp sözlerle ilgili bir sözlüğün elektronik ortamda hazırlanması en uygun yöntem gibi görünmektedir.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin.
- Aksan, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksan, Doğan (2002). *Ana Dilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, Yeşim, vd. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). *In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC, 2012)*. İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- Aksoy, Ö. Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*. İstanbul: İnkılap.
- Akyalçın, Necmi (2007). *Türkçe İkillemeler Sözlüğü*. Ankara: Anı.
- Aydın, Mehmet (2007). *Dilbilim El Kitabı*. İstanbul:3F.
- Ayverdi, İlhan (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.

- Biber, Douglas vd. (2000). *Corpus Linguistics-Investigating Language Structure and Use*. Cambridge: CUP
- Cermak, Frantisek (2001). Substance of idioms: Perennial problems, lack of data or theory? *International Journal of Lexicography*, 14, 1-20.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Eker, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- Gökdayı, Hürriyet (2008). "Türkçede Kalıp Sözcükler", *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 89-110.
- Gökdayı, Hürriyet (2011). *Türkçede Kalıp Sözcükler*. İstanbul: Kriter.
- Günay, V. Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- Hatipoğlu, Vecihe (1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: TDK Yayınları.
- İmer, Kamile, vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Karadüz, Adnan (2009). Sözlük, sözcük anlamı ve öğrenme üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/4, 636-649.
- Kocaman, Ahmet (1998). Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük, *Kebikeç*, 6, 111-113.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Parlatır, İsmail (2010). *Atasözleri ve Deyimler1-2*. Ankara: Yargı.
- Püsküllüoğlu, Ali (2012). *Türkçe Sözlük*, 12. baskı. Ankara: Arkadaş.
- Sezer, Türker ve TanerSezer (2013). TS Corpus: [Herkes İçin Türkçe Derlem](http://tscorpus.com). *Proceedings 27th National Linguistics Conference. May, 3-4 Mayıs 2013. Antalya, Kemer: Hacettepe University, English Linguistics Department. pp: 217-225* [TS Corpus - http://tscorpus.com](http://tscorpus.com)
- Sinan, Ahmet. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Malatya: Kubbealti.
- Sözer, Vural (2000). *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Epsilon.
- Tahiroğlu, Tahir B. (2006). "Sözlük Bilimi ve Bilgisayar Uygulamaları", *Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri içinde*, 14 Mayıs 2006. Ankara: TDK Yayınları, 89-98.
- Tahiroğlu, Tahir B. (2010). Derlem, Bilgisayar Destekli Sözlük Bilimi, Eş Dizimlilik ve Otomatik Terim Çıkarımı, *Bellekten 2010-1*, 183-197.
- Toklu, M. Osman (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. <http://tdk.gov.tr>.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. bs. Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC.
- Wood, David (2006). Uses and functions of formulaic sequences in second language speech: An exploration of the foundations of fluency. *Canadian Modern Language Review*, 63, 1,13-33.

Yurtbaşı, Metin (1994). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*. Ankara: Özdemir.

Yurtbaşı, Metin (1996). *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Özdemir.

Zijderveld, Anton C. (2010). *Klişelerin Diktatörlüğü*. Çev. Kadir Canatan. İstanbul: Açılım Kitap.